

BÍRÓ GERGELY

„Úszom, vagy elmélyedek”A holokauszt tragédiájának tanújelei
Jókai Anna nagyepikájában*„Nincs. Nem is volt soha.*

Senki sincs. Se felettünk, se alattunk, aki számot vetne dolgainkkal. Aki törődne az emberrel, aki megbüntetné a férgeket, és megvédené az ártatlanokat.”

Jókai Anna 1972-ben megjelent nagyregényében, a *Napok*ban ezek az Istent kiradózó mondatok a tizenéves Oláh Viktor szavai, akiben felborul a világ egy mindenki szeme láttára elkövetett, utcai kivégzéskor, és megszületik benne a vélt istentelenségben magányára ébredő férfi. Ekkor omlik benne össze, amiben kiskorától hitt, hogy az isteni törvény van legfelül, és az emberinek ahhoz kell alkalmazkodnia. Az alkalmazkodás megtagadása ugyan nem isteni mulasztás, de a kamasz kristályos igazságérzetét súlyosan felsértő eset miatt olyan emberi és szép ez a szakítás.

Egy puskatussal fejbe ütött zsidó asszony elesik az utcán, és közben leveri egy nyilas sapkáját, amely a vértócsába hullik. A férfi ezért fáradt mozdulattal föbe lövi. Oláh Viktor szemtanúja a történeteknek, és amikor hazaér, zaklatottságában összehányja az előszobaszőnyeget. Mindkét esetben akaratlanul beszennyeződik, csorbát szenved valami a méltóságért, a kisember igazáért kelt lázadásban: az asszony vére bepiszkítja a hatalmi jelvényt, a sapkát, Oláh Viktor pedig az otthon, a szülői képmutatás attribútumát, akik szerinte teletömték a fejét a sok hazugsággal. A nemlétező Istenre nem haragudhat, így a szüleire kezdi zúdítani ostorozó indulatát, a kamaszokra jellemző, túlzó és érzéketlen igazságszítás jegyében. Talán ez a regénynek az a pontja, amikor Oláh Viktor tiszta gyermeksége bealkonyul, és elkövetkezik a tagadás, a tudomásul nem vétel világtalansága, később pedig a kommunizmus eszméjébe vetett feltétlen hit. Igazságérzete megmarad, tetteivel is ezt igyekszik szolgálni elkövetkező életében, csak az a kérdés: hányad részét élheti, tapasztalhatja meg az igazságnak, aki a létezés meghatározó viszonyítási pontot egyszer s mindenkorra elvetette? És mennyiben őrizheti meg, teljesítheti ki magát, aki a korszellem álhite alapján próbálja magában helyére billenteni a világ rendjét? Oláh Viktor életét a hitek és csalatkozások

váltakozása határozza meg, létélménye az értékek viszonylagossága, miközben ő az érvényeset keresi.

A *Napok* elbeszélő főhősének, Oláh Viktornak az életútja 1928-tól 1971-ig terjed. Az Isten és általa a gyermekkor elvesztéséig, vagyis az 1944-ig ábrázolt időszak memoárszerű, a felnőttkor elbeszélésében azonban mind nagyobb szerepet kapnak a benső történések és elmozdulások, a személyiségről fokozatosan lehámló önhazugságok. Oláh Viktor életén keresztül nyílik ablakunk erre a történelmileg is mozgalmas negyven évre: a két világháború közötti iskolai oktatásra, a cserkész- és leventemozgalomra, a második világháborúra, a főváros ostromára, a fényes szelek időszakára, a kommunista diktatúrára, 1956 napjaira, a megtorlásra, a konszolidációra és a hatvanas évek fojtó nyugalmára.

Oláh Viktor szemében mindvégig a történelem sújtotta, nyomtalan életű kisemberek az ártatlanok. Megpróbáltatásaikkal a főhős a harmincas évek iskolai éveiben szembesül először, a zsidótörvények bevezetése után: a társadalmat átítató propagandát a gyerekek is magukévá teszik, és kegyetlenül viselkednek az érintett iskolatársaikkal. Az anya-figurává előlépő tanítónő, az elfogadó biztatás pedagógiai elvét gyakorló Zsombolyai Valéria tanítja meg Viktort arra, hogy az embert elsősorban önmagában kell nézni. Viktor ugyanis nem szeretné, ha Szegi mellette ülne, mert ő zsidó. A kisiskolás úgy érzi ekkor, mintha Valéria néni ezzel beléköltözött volna: ez a beszélgetés megerősíti cserkész fogadalmában, amely szerint a cserkész minden lehetőt megtesz azért, hogy másokon segítsen. Védelmébe veszi az osztálytársát, Steinert, akit egy harmadikos bűdös nátánnak nevez, és a kiállításában döbben rá a cserkész eszmeisége és gyakorlata között feszülő ellentmondásra: a cserkészvezető Karcsi bá' szerint egy Steiner nem lehet cserkész. Egyedülként búcsúzik el az osztályból Hirsch tanár úrtól is, akit az igazgató kísér be a gyerekekhez: az 1939-es második zsidótörvény értelmében ugyanis kitiltották az iskola tanári karából. Később, a zsidó vagyon zárolása következtében bezárják Mózer rövidáru-kereskedését, amelynek árukészletét a hungaristák árusítják: Viktor tizenkét pár harisnyát vesz magához, hogy visszaadhassa majd az öreg Mózernek, ha az már visszatért. És a fronton harcoló magyar katonák iránti részvéte jeléül egy szilveszter-éjszakán hóba dugja a kezét, és elfagynak az ujjai.

A *Napok*ban a történelem Oláh Viktor tudatának áramlása révén folyamatos zajlásában mutatkozik.

Rendre kirajzolódnak benne azok a szemléletbeli változások, amelyek meghatározták az emberi viselkedést, legfinomabban a megnevezések révén: a zsidótörvények foganatosítása előtt a zsidó iskolatársakat izraelitáknak nevezték, a hungarizmus felerősödésekor pedig Eöry Egonné a következőket intézi Steinerhez, az újonnan érkezett diákhöz az osztály előtt: „Miért finomkods? (...) Éveken át zsidók voltatok. Amikor kezd szorulni a hurok, egyszerre izraelita. És szent keresztség is kéne...” Az ötvenes években pedig Viktor Freisz Frigyesről, a feletteséről a következőket mondja: „Valósággal istenítették. Ennek köszönheti, hogy meghagyták csoportvezetőnek. És annak, hogy az üldözést szenvedettekhez tartozik. Így mondják finoman, ez a hivatalos.”

A regény azonban árnyaltabb személyiségeket is felvonultat: itt van például a zsidó üzletember Gróf, Oláh Viktor édesapjának munkaadója, aki visszavisszatérő beszédtemájára a szülőknek, kiemelkedve a mellékszereplők közül annak ellenére, hogy emberi valójában csak egyszer tűnik fel a kötet lapjain. Ő az apát a Horthy-korszakban többnyire arra használja, hogy az „magántisztviselőként” fedezze őt. A húsz év után bezárt Gözmalom egyúttal az apa állásának elvesztését is jelenti, és igen csekély végkielégítést kap a Gróftól. Később felsőruházat-készítésbe kezd, és a zsidótörvények miatt, mint annyi esetben ebben az időben, az apa a Gróf strómanjává válik, vagyis papír szerint az ő nevére kerül az üzem, hogy a Gróf megtarthassa egzisztenciáját. Később már az apa neve, származása sem elég, így a céget felszámolják, és a Gróftól családotul deportálják. Bizonyos vagyontárgyait azonban az Oláh családnál hagyja megőrzésre, majd, miután a családját elpusztították, és egymaga tér vissza, kevesli a megőrzött ékszereket, amit rögtön meg is bán. A találkozás egyik legszebb mozzanata ez, hiteles és emberi: „Én már nem vagyok az az ember. Folyton gyanakszom. Nem tudom elhinni, hogy élek”. Ezt követően üdítőital-gyártó kisüzemet létesít, amelyet később államosítanak, és ő segít Viktornak elhelyezkedni a ládagyárban – sokat köszönhet neki a család, de sok veszteséget is az apa iránta tanúsított hűsége miatt. A Gróf leginkább az anya példálózásainak eszköze, aki rendszeresen elmarasztalja az apát a Gróf javára, miszerint ő közel sem olyan talpraesett, és képtelen eltartani a családját. Ezek a viharos, satírába hajló családi veszekedések a 4447 párbeszédeit idézik, amelynek résztvevőit sokkalta inkább jellemzi a szembesítés káröröme,

mint a szembesülés képessége, és ez a *Napok*nak is egyik elapadhatatlan humorforrása, a nyomor és a kiüresedett házasság minden keserű felhangjával együtt – nem véletlen, hogy Oláh Viktor második felesége, Józsa ugyanúgy szapulja később őt, ahogyan azt korábban az anyja tette az apjával. Viktor elidegenülése, elzárkózása a szüleitől nem menti meg attól, hogy egyre inkább az apjához ne hasonuljon – ahogyan első házasságában is vele azonosul, aki az örök áldozathozó szerepében láttatta magát minduntalan.

Szintén bonyolultabb személyiségképlet Lelkes úré, aki a világháború idején diótörődét vezet, és rendszeresen megmártózik női alkalmazottjainak bájiban. A nyilas hatalomátvételt követően maga irányítja Oláh Viktorék házában a zsidó lakók összegyűjtését. A főváros ostromakor viszont védelmébe veszi a légópincében bujkáló fiút, akit a nyilasok árokásásra akarnak vinni. Felelősségre vonása után letölti börtönbüntetését, majd Oláh Viktor szüleinél bérel szobát: feleségül veszi Pirikét, a deportálást megjárt, tévképzetektől szenvedő zsidó nőt, akibe szerelmes. Zöldségesnek áll, 1957-ben magához veszi Viktort koczikísérőnek, amikor az elveszíti állását, és külön szatyorban adja neki napra nap a gyümölcsöt. Pirike halála után végez magával. Lelkes úr életpéldája gondolkodtatja el Viktort: „Lelkes és a szerelem. Mindig azt hittem, az üzlet és a lakás miatt vette el azt a nőt. Mindig azt hittem. Akárhogy beszélt. Két Lelkes. Melyik volt az igazi? És egyáltalán: *melyik az igaz?* Melyik gondolat? Mindig a későbbi? Az időrend, csak az időrend?” Viktornak azonban nemcsak Lelkes úr okoz fejtörést, hanem saját maga is. Édesanyjához megy látogatóba a kórházba, amikor szokatlan érzéseket tapasztal magában, átértelmeződik benne a fontos kapcsolatai: „*Krisztina, szegény kis Krisztina, én akkor cserbenhagytalak, aztán Katókat is, érdekes, most így érzem*, egészen világosan, éppen a fordítottja, ebbe fogok beleörülni, hogy semmi se végleges, minden szétmállik, és nincsen fógódzó, nincsen mérce, én már azt hittem, egyszer, hogy *megvan*, hogy felülkerekedtem... egy horpadt locsolókanna állt az erkélyen. Ugyanarról a dologról egyszer így, egyszer úgy.”

A *Napok*ban a kommunizmus áldozatainak sorsa és a második világháborúban elpusztított zsidók képe egymásra vetül több alkalommal is. Amikor a háztulajdonos Mici néni kitelepítéséről Viktor hírt kap, nem akarja elhinni. Ugyanúgy korlátozták a magával vihető poggyászának súlyát, mint annak idején a zsidókét. És nem tér vissza, vérhasban pusztul el Bogdánypusztán.

Ahogy nem tér vissza az egykori osztálytárs, Újlaky szintén kitelepített édesapja sem, mert önkézevel vett véget az életének. Viktor emlékezetéből felbukkan Manusz néni, Hirsch tanár úr és Mózer, a rövidáru-kereskedő. „Az áldozatok. Miért kellett még most is, ártatlanoknak fizetni? Amikor különben olyan szépen ment... annyi minden történt... annyi minden épült...”

A náciizmusban és a kommunizmusban ugyanúgy bűvópatakként él a transzcendens igazság, és belőle fakadóan nem érvényesül a humánus parancsa, illetve az önvizsgálaté: mindkettő megtorlást vonhat maga után. Áldozataik sorsának egymásra vetítése éppen ezt érzékelteti a regényben. Zombolyai Valéria tanítónő a korábban már idézett, harmincas évek végi beszélgetésük végén arra kéri Viktort, hogy hallgasson mindarról, ami közöttük az ember önértékéről elhangzott. Később, amikor Viktort 1950-es években kicsapják a színművészetiről, és az igazgatótól kér magyarázatot, Petrócz ugyanezt kéri tőle: „...amiről beszéltünk, arról nem beszéltünk.”

Így nem véletlen az sem, hogy Jókai Anna a *Godot megjött* című művének hipnózisszerű közjátékában egymás mellé illeszti Lidi néni és Alex vallomásos belső monológját a szenvedésükről, amelyben sokaknak volt osztályrészük: egyiküket a bevonuló orosz katonák erőszakolták meg, és tönkretették a családját, másikuk a hozzátartozóit veszítette el az üldöztesben, és mindketten e sebükön keresztül fordulnak Istenhez, perelve vele, vagy térdre rogyva a valóságban. Fiatalkori lényük felfakasztásakor a két ember legfájdóbb, legelrejtettebb része bukik felszínre a Jézus-figura Fiú érintésére.

A kényszerképzetek mint a szenvedéstörténet traumái a *Napokban* is jelen vannak: a zöldséges Lelkes úr feleségében, Pirikében is továbbél a rettegés, hogy ellopják a pénzüket, sőt, hogy a saját férje lopja meg, aki pedig a rajongásig szereti. „Ahogy rám néz, abból látom, hogy beteg. Nem tud felejteni” – jegyzi meg róla Viktor. Későbbi főnöke, a könyvtárvezető Vadas Rezső arról beszél neki, hogy az anyja rosszul van, már róla, a saját fiáról is azt hiszi, hogy érte jött – ő pedig képtelen mellette lenni, mert mindig azt az erős nagyasszonyt látja benne, aki valaha volt. A kollektív büntudat munkálhat a német kísériben az 1970-es németországi utazás során, amikor a turisták a buchenwaldi koncentrációs táborot megtekintik, és ő gondterhelten ballag a csoporttal. A lágerlátogatás abszurd helyzetei is a múltba és az emlékezésre vonatkozó válaszokat fogalmazzák meg: míg az üldözöttek

feldolgozatlan, vagy éppen feldolgozhatatlan traumáiban a felejtés képtelensége, úgy a látogatók egy részében a felejtés a részvétlenségben mutatkozik meg, amely a regény egyik kulcsfogalma. Viktor felesége felháborodik útban a láger felé: „Ki kíváncsi Buchenwaldra? (...) Nem volt elég a szörnyűségekből?” Később, a hely atmoszférájának hatására ő kéri számon az emberbőr-ből készített lámpaernyőket, mint egy kiállítás szenzációit, más pedig azért tesz szemrehányást, amiért ezt megígérték az útiköltség fejében.

A kollektív bűnösséggel magyarázza rosszérzését Marth Mária is a *Ne féljetelek* című regényben, amelyet az ötvenedik érettségi találkozója hagyott benne. A depresszióban szenvedő és egyre élesebb önvizsgálatot folytató szereplő, akinek fulladásos tünetei a Budapest ostromának légópincében töltött időszakát idézik meg, itt találkozik egykori legkedvesebb barátnőjével, Rozgonyi Mártával, akit zsidó származásúként mentett ki az országból nagybátyja az utolsó pillanatban, és azóta külföldön él. Az egykori barátnő gyűlöli Máriaiban az akkori „úri keresztény középosztály”-t, amely szemét behunyva hagyta megtörténni a tragédiát. Visszatetsző verbális és testbeszédének minden mozanata arról tanúskodik, hogy az üldöztesben szerzett, eleven sebével csakis a magyarságának és egykori szoros barátságának megtagadása által képes együtt élni. Mária később elismeri magában Márta vádjának igazságát, a kollektív tehetetlenség rá eső részét.

Jókai Anna regényeinek minden sorsképletében a szereplők személyes és történelmi helyzetekre adott válaszait vizsgálja, nemcsak a szenvedőket és az elkövetőket, hanem a tanúkat is. Életük teljességében szemléli őket, és a lélektan finomhangolásával a válaszaikhoz való viszonyuk elmélyülésében, majd egyre árnyaltabb újrafogalmazásában mutat rá arra, hogy csakis így fejleszthető ki az emberhez egyedülálló méltó, legmagasabb rendű képesség, mi több, felelősség: a cselekvő részvét, amely belesimítja őt a létezés isteni rendjébe. Oláh Viktor gyermekkori barátjának, a versenyszerűen sportoló Imrinek van egy megjegyzése a regényben, amely tulajdonképpen az adott történelmi helyzetben két lehetséges választ fogalmaz meg: „Úszom, vagy elmélyedek”. Oláh Viktor az utóbbira hivatott, a szó mindkét értelmében: elmerül, hiszen végül belehal a saját életébe, amelynek tehetetlenségi ereje nagyobbak bizonyul a gyónás erejénél, de éppen ebben az egyre inkább befelé figyelő mélyedésben lép őszinte párbeszédbe legrejtettebb önmagával, és jut el a lelki-szellemi megtisztulásnak egy magaslati pontjára.